

Л.Л. Зализняк

ГРЕБЕНИКОВСКАЯ МЕЗОЛИТИЧНА КУЛЬТУРА:
ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ХРОНОЛОГИЯ, ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА

Статья посвящена гребениковской культуре позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья, которая занимает особое место в мезолите Украины. Именно с ней связывают начало неолитизации Украины. Поэтому особое значение имеют вопросы ее генетических и географических истоков, хронологии, взаимодействия с соседями, в частности с кукрекскими автохтонами Причерноморья, исторической судьбы гребениковского населения, ее роли в неолитизации юго-западной части Украины.

На основании анализа кремневого инвентаря автор отрицает автохтонистскую версию гребениковской культуры и приходит к выводу о балкано-дунайских истоках гребениковских традиций. Их носители были первой пронеолитической волной переселенцев с Подунавья, которые расселились в Северо-Западном Причерноморье во второй половине VII тыс. BC (cal.). Следом за носителями гребениковской культуры в регион пришли древнейшие земледельцы и скотоводы культур Криш, линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья.

L.L. Zaliznyak

HREBENYKIVSKA MESOLITHIC CULTURE:
ORIGIN, CHRONOLOGY, FATE

The article is dedicated to Hrebenyivska culture of the late Mesolithic of the Black Sea Northwest coast, which occupies special place in the Mesolithic of Ukraine. It is associated with the beginning of neolithization of Southwestern Ukraine. For this reason the problems of its genetic and geographic origin, chronology, relations with the neighbors, with Kukrek indigenes of the Black Sea coast in particular, historic fate of the Hrebenyky population, and its role in the neolithization of the Southwestern Ukraine are of special importance.

Having analyzed the flint tools the author denies the autochthonous version of the Hrebenyivska culture origin and comes to a conclusion that Hrebenyky traditions have Balkan–Danube background. Their bearers were the migrants of the first Proto-Neolithic wave from the Danube River region who settled in the Black Sea Northwest coast in the second half of the 7th millennium BC (cal.). Hrebenyivska culture in this region was followed by the ancient farmers and cattle-breeders of the Krish, Linear Pottery, and Kukuteni-Trypillya cultures.

Д.С. Гречко, Г.Є. Свистун

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

У статті висвітлено питання щодо кількості, часу, причин виникнення та технології спорудження захисних споруд городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця скіфської доби.

Лісостепова частина басейну Сіверського Дінця у скіфську добу була щільно заселена. На сьогодні на цій території відомо понад 150 відкритих поселень та городищ (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 151—152). На жаль, до цього часу відомості щодо цих пам'яток не узагальнено. Зокрема, нез'ясованими залишаються питання щодо кількості, часу, причин виникнення та технології спорудження захисних споруд городищ лісостепової частини басейну Сіверського Дінця.

Лісостепові городища раннього залізного віку привертають увагу дослідників уже трива-

лий час. Перші згадки в літературі про ці пам'ятки, серед яких, без сумніву, були й скіфського часу, з'являються в 1627 р. (Книга Большому Чертежу 1950). На початку XX ст. результатом роботи комітету з підготовки XII Археологічного з'їзду в Харкові стала мапа археологічних пам'яток тогочасної Слобожанщини, на якій також було зафіксовано частину городищ скіфського часу (Багалеї 1905). До Другої світової війни городищам межиріччя Ворскли та Дінця раннього залізного віку було присвячено працю М. Фукса (Фукс 1931, с. 85—124). Це була одна з перших узагальнювальних праць, у якій було зроблено спробу систематизувати ма-

© Д.С. ГРЕЧКО, Г.Є. СВИСТУН, 2006

теріали щодо городищ скіфської епохи в басейні Сіверського Дінця.

Після закінчення Другої світової війни дослідження пам'яток басейну Сіверського Дінця вийшло на новий якісний рівень. Найбільший внесок у їх вивчення зробив Б.А. Шрамко, з іменем якого пов'язано виділення сіверсько-донецьких пам'яток в окрему групу (Шрамко 1962, с. 129). У своїх перших узагальнювальних працях дослідник налічив у сіверськодонецькому Лісостепу 18 городищ (включаючи три укріплення, що нині розташовуються в межах сучасної Білгородської обл. Російської Федерації) (Шрамко 1962а, с. 135—136). У моно-графії учений зазначає, що більшість цих пам'яток виникла в V—IV ст. до н. е., хоча окремі городища існують із VI ст. до н. е. Б.А. Шрамко вважав, що лісостепові племена споруджували укріплення для захисту від степових скіфів, міць яких зросла після перемоги над Дарієм I (Шрамко 1962, с. 192).

І.І. Ляпушкін відносив городища басейну Сіверського Дінця до так званої пізньозольничної культури та датував їх V—IV ст. до н. е. (Ляпушкін 1962, с. 38—40). Б.Н. Граков, у свою чергу, зазначав про існування не менше 18 таких городищ та відсутність укріплень із незаселеною територією типу Басівського та Мотронинського (Граков 1971, с. 141). В узагальнювальному виданні з археології Скіфії, підготованому В.А. Іллінською та А.І. Тереножкіним, які спиралися на публікації Б.А. Шрамка, чіткої цифри не наведено, а згадуються понад 20 городищ, серед яких були як городища-сховища, так і укріплення з постійним населенням. Найдавнішим городищем регіону вважається Люботинське, що виникло в VI ст. до н. е. (Ильинская, Тереножкин 1971, с. 126).

У довіднику з археології Харківської обл. колектив авторів зафіксував у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця 16 городищ скіфської доби (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977). Зазначено, що біля с. Таранівка та смт Кочеток є городища (без етнокультурної атрибуції), а дані щодо укріпленого поселення не підтвердилися. Цікаво, що у цьому зводі немає раніше відкритого П.Д. Ліберовим городища неподалік Чернецького Яру та згадуваного у праці І.І. Ляпушкіна Закозарівського (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 86, 133).

У колективній монографії А.І. Тереножкін та В.А. Іллінська зауважують, що басейн Сіверського Дінця у скіфський час був одним із найзаселеніших районів із населенням, спорідненим із племенами басейнів річок Сули та Псла. Автори налічують у цьому регіоні 19 городищ, але які саме укріплення вони мали на увазі, невідомо (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 336).

Значну роботу з вивчення городищ Дніпро-Донського межиріччя провела А.А. Моруженко. У великій статті, присвяченій цій проблематиці, дослідниця пише про 19 сіверськодонецьких лісостепових городищ (три з них нині розташовані у межах Білгородської обл. РФ). У цьому списку немає Сухогомольшанського городища. Авторка вважає, що найдавнішим сіверськодонецьким укріпленням скіфської доби є Люботинське, яке виникло ще у VII ст. до н. е. У VI ст. до н. е. з'являється Донецьке городище, а час існування більшості укріплених поселень припадає на V—IV ст. до н. е. (Моруженко 1985, с. 163).

У статті, присвяченій підсумкам дослідження Люботинського городища, Б.А. Шрамко опублікував мапу лісостепових городищ межиріччя Ворскли та Дінця, з яких до басейну Сіверського Дінця належить 19 пунктів. Цікаво, що на карті виринає із небуття Протопопівське укріплення, натомість зникає Сухогомільшанське, а городище біля Чернецького Яру знову ігнорується. Щодо Люботинського укріплення, то дослідник датує його кінцем VIII ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 12).

Дотепер вважалося, що до кола пам'яток ранньої залізної доби належить і Чугуївське городище. Новітні дослідження дають змогу впевнено віднести його до салтівської археологічної культури епохи раннього середньовіччя (Свистун 2005). Відносно Кантакузівського городища слід зауважити, що його земляні споруди навряд чи можна вважати рештками фортифікацій. За результатами їх обстеження навесні 2005 р. не виявлено застосування правил побудови захисних споруд передусім через недостатньо захищене місце, неузгодженість проходження ліній оборони з рельєфом місцевості, розірваність у багатьох місцях суцільної лінії типу рів-вал та не-характерний профіль останніх. Усі ці фактори не дають змоги впевнено віднести ці земляні споруди до розряду городищ. Останню крапку в цьому питанні можуть поставити лише розкопки.

Отже, ситуація виглядає досить заплутаною. На цей час більш-менш упевнено можна віднести до скіфської доби 18 сіверськодонецьких городищ українського Лісостепу (рис. 1): Баранівське (Шрамко 1962а, с. 136); Городище (Ліберов 1962, с. 62—80); Караван (Шрамко 1957а, с. 25—28); Люботинське (Шрамко 1998, с. 9—140); Закозарівське (Шрамко 1951, с. 44); Яковлевське (Шрамко 1951, с. 45); Хорошевське (Шрамко 1991, с. 50—59); Донецьке (Шрамко 1962, с. 190); Циркуни (Шрамко 1956, с. 106—110); Водяне (Колода, Гречко 2003, с. 3); Мохнач (Свистун 2003, с. 78); Коропові Хутори (Колода 2004, с. 168); Велика Гомольша (Шрамко 1962а, с. 140—142); Таранівське (Буйнов 1976, с. 28); Червоносівське (Шрамко 1972, с. 11); Сіверське

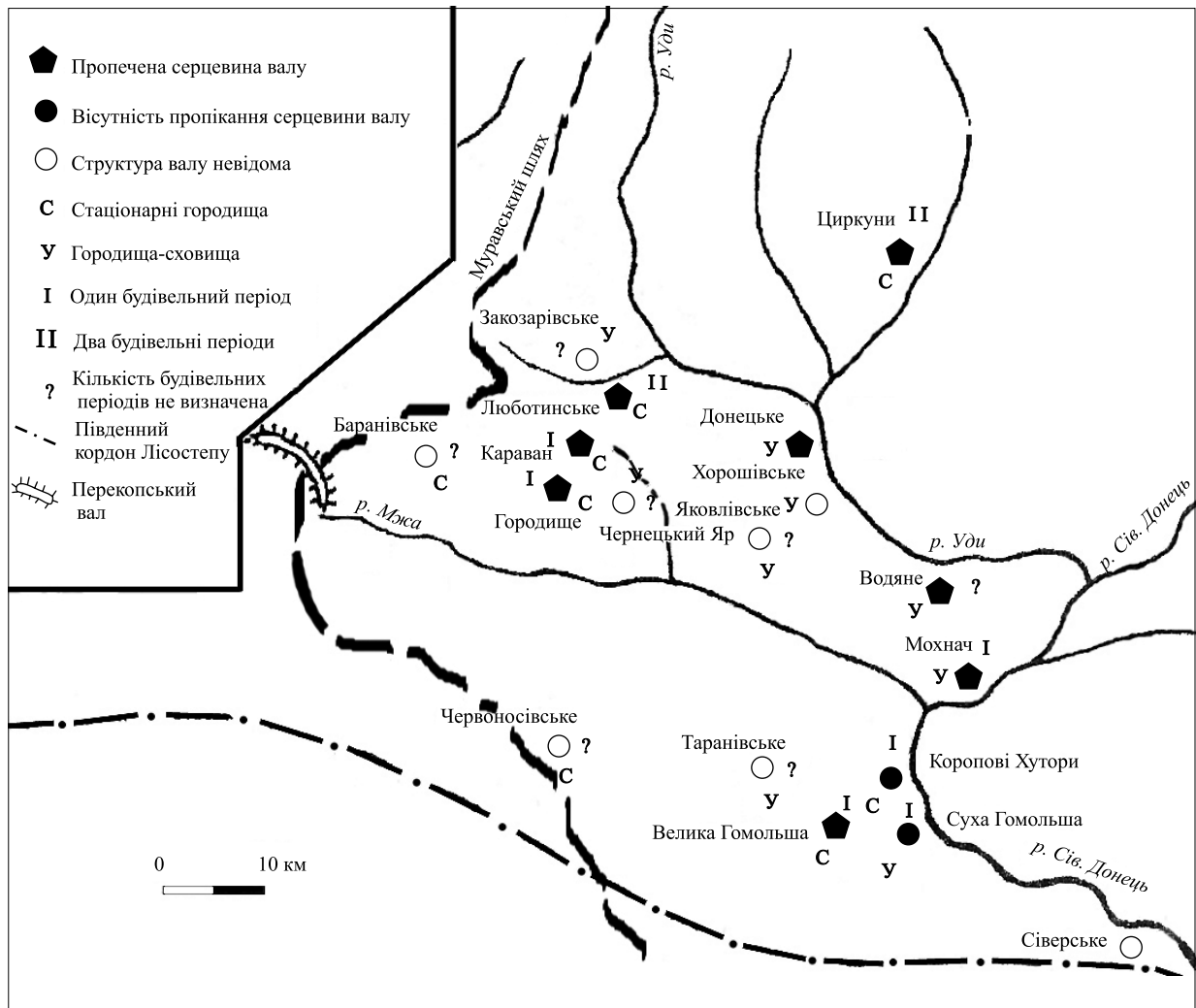

Рис. 1. Сіверськодонецькі городища скіфського часу

(Шрамко 1962а, с. 147—149); Суха Гомольша (Михеев 1969, с. 3—5); Чернецький Яр (Корохина, Окатенко 2004, с. 38—43) (див. таблицю). Швидше за все, це не остаточна кількість городищ скіфського часу в басейні Сіверського Дінця.

Зауважимо, що за результатами розкопок городища Суха Гомольша (Михеев 1969, с. 3—5; Міхеєв, Дяченко 1972, с. 275—280) не було отримано переконливих доказів того, що фортифікації цієї пам'ятки належать до скіфського часу. Твердження, що зовнішня лінія оборони мала досалтівське походження, свого часу спонукало Г.Є. Афанасьєва зробити обережне припущення, що салтівську цитадель на цьому городищі було зведено на основі раніше побудованої лінії укріплень (Афанасьєв 1987, с. 111). Проте відомо, що салтівські ранньосередньовічні фортеці мали зазвичай кілька ліній оборони, зовнішня з яких завжди була дерево-грунтовою (Афанасьєв 1987, с. 88—132; Колода 1994). У разі використання раніше споруджених фортифікацій салтівське населення здебільшого добудовувало їх,

до речі, не простежено на Сухогомольшанському городищі.

Отже, поки що немає переконливих свідчень належності городища Суха Гомольша до скіфського часу.

Три лісостепові городища скіфської доби в басейні Сіверського Дінця розташовані в межах сучасної Білгородської обл. РФ: Велике Городище, Сабинінське та Дмитріївське (Шрамко 1962а, с. 136). Однак оскільки вони розташовані на значній відстані від основного масиву пам'яток, що розглядаються, й територіально тяжіють до городищ басейну верхнього Псла, у нашій статті вони згадуватимуться лише як аналогії.

На нашу думку, час появи частини сіверськодонецьких городищ однаковий для кількох із них і пов'язаний із порушенням стабільності в Північному Причорномор'ї. Навряд чи укріплення виникали хаотично за відсутності будь-якої загрози, оскільки їх спорудження вимагало великої кількості матеріальних та людських ресурсів.

Серед укріплень зазначеного регіону винят-

кову хронологічну позицію посідає Люботинське городище. Так, Б.А. Шрамко вважає, що це укріплення виникло наприкінці VIII ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 125). Це датування викликає великі сумніви, оскільки на місці майбутнього городища існувало відкрите селище. Комплексів ранньоскіфського часу, які б надійно датувалися раніше кінця VII — початку VI ст. до н. е., у Сіверськодонецькому Лісостепу поки що не знайдено (Шрамко 1998, с. 21—99). Автор розкопок під час датування захисних споруд спирається на знахідки фрагментів іонійських амфор першої половини VI ст. до н. е. у зольних відкладеннях, які нібито перекривають насип валу. Проте з креслення розрізу валу в розкопі № 3 1961—1962 рр. випливає, що, швидше за все, насип валу було споруджено ззовні з використанням ґрунту з рову, а з внутрішнього боку — із золистих відкладень, які накопичилися протягом існування відкритого селища (Шрамко 1998, с. 14, рис. 3). Отже, знахідки іонійських амфор вказують на *terminus post quem* спорудження захисних споруд, які могли бути збудовані не раніше другої половини VI ст. до н. е.

Реконструкція захисних споруд Люботинського городища, запропонована Б.А. Шрамком, у світлі нових досліджень археологів та ґрунтознавців також викликає заперечення. Походження згорілого дерева та шару обпаленої глини слід пов'язувати зі спеціальним технологічним прийо-

мом спорудження укріплень, який було зафіксовано на абсолютній більшості досліджених сіверськодонецьких городищах скіфської доби, а не з пожежами укріплень (Гречко, Свистун 2004, с. 112—114). Лише завдяки цьому Люботинське городище не випадає із загального контексту та знаходить своє місце серед синхронних лісостепових пам'яток басейну Сіверського Дінця. Архаїчні матеріали, виявлені під час його дослідження, ми схильні пов'язувати з відкритим селищем, що існувало у ранньоскіфський час на місці майбутнього укріплення.

Останні дослідження городища в урочищі Городище дали змогу Ю.В. Буйнову віднести його заснування до кінця VI ст. до н. е. (Буйнов, Окаєнко 2004, с. 12), хоча на цій пам'ятці було знайдено окремі металеві вироби, що належать, як і деякі матеріали Люботинського городища, до ранньоскіфського часу. Можливо, це вказує на довге перебування в обігу невеликої кількості речей VII ст. до н. е. аж до кінця VI ст. до н. е.

Червоносівське городище, розташоване поблизу Муравського шляху на кордоні зі степом, за результатами розвідок, під час яких було знайдено античні матеріали, було датовано кінцем VI ст. до н. е. (Задников, Шрамко І.Б. 2003, с. 39). Час виникнення Караванського, Донецького та Великогомольшанського городищ Б.А. Шрамко відносить до V ст. до н. е., спираючись у датуваннях, окрім останнього укріплення, на знахідки

Сіверськодонецькі городища Українського лісостепу

№ п/п	Городище	Площа, га	Досліджена площа, м ²	Мис	Плато	Досліджені укріплення	Характер використання		Датування, ст. до н. е.
							Сховище	Стаціонарне	
1	Люботинське	4,2	7190		+	+	+		VI—IV
2	Городище	32	1777	+		+	+		VI—IV
3	Яковлівське	1,1	25	+				+	V—IV?
4	Сіверське	1,9	32	+				+	V—IV?
5	Баранівське	1,4	3	+			+	+	V—IV?
6	Червоносівське	4,4	2	+			+		VI—V
7	Циркунівське	2,3	176	+		+	+		V—IV
8	Мохначанське	1,4	<1600	+		+		+	V—IV
9	Коропові Хутори	1,5	<1500	+		+	+		V—IV
10	Водяне	2,5	2677	+		+		+	V—IV
11	Донецьке	2	<1100	+		+		+	V—IV
12	Хорошівське	33	83	+				+	V—IV
13	Таранівське	0,8	1	+				+	V—IV?
14	Чернецький Яр	1,2	27,5	+				+	V—IV?
15	Закозарівське	12,5	—	+			+		?
16	Суша Гомольша	2	95	+		+		+	V—IV?
17	Велика Гомольша	7	<150	+		+	+		V—IV
18	Караван	3,2	237	+		+	+		VI—IV

фрагментів амфор зазначеного часу (Шрамко 1957, с. 182; Шрамко 1962, с. 178; Шрамко 1962а, с. 142). Проте знахідки фрагментів іонійських амфор кінця VI ст. до н. е. у золистій підсипці зовнішнього валу Караванського городища дають змогу дещо скоригувати дату виникнення укріплення (Шрамко 1958, с. 16). Зважаючи на знахідки двох бронзових тригранних наконечників стріл, заснування Мохначанського городища можна віднести до пізньоскіфського часу (Колода 2002, с. 6). У цей самий період почало функціонувати городище Коропові Хутори, під час розкопок якого було виявлено досить численні матеріали IV ст. до н. е. (Колода 2004, с. 168). З розкопок укріплення біля с. Водяне походить лише одна датована знахідка — бронзове трилопатеve вістря стріли V—IV ст. до н. е. (Колода 2003, с. 7, табл. XXIII, 11). Те саме стосується й Хорошівського, Циркунівського та Баранівського городищ, які Б.А. Шрамко відніс до пізньоскіфського часу (Шрамко 1991, с. 50—59; 1956, с. 107; 1951, с. 36).

Городища-сховища — Таранівське, Яковлівське та у Чернецькому Яру — практично не мають культурного шару (Буйнов 1976, с. 28; Шрамко 1951, с. 34; Либеров 1962, с. 80), що унеможлиблює визначення часу їх експлуатації. Також на сьогодні немає даних щодо хронологічної позиції Закозарівського та Сухогомольшанського укріплень.

Отже, очевидно, що потреба у створенні городищ у землеробського лісостепоного населення Сіверського Дінця виникла наприкінці VI ст. до н. е. В цей час з'являються укріплення в урочищі Городище, Караванське, Червоносівське, укріплюється Люботинське селище. Саме середньоскіфський час (друга половина VI—V ст. до н. е.) був періодом масового виникнення та функціонування городищ у Правобережному Лісостепу, де подібне явище до і після цього часу не фіксується (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1988, с. 19).

Невипадково саме в цей період порушується стабільність у степах Північного Причорномор'я, що було пов'язано з появою нових орд номадів (Алексеев 1992, с. 109; Виноградов, Марченко 1990, с. 150). Це відповідає третій «північнопричорноморській» хвилі кочових скіфів, за С.А. Скорим (Скорый 2003, с. 83—84).

У відповідь на степову агресію місцеве племінне угруповання укріплювало поселення, розташовані поблизу Муравського шляху. Швидше за все, саме в той час і було зведено Перекопський вал. Населення переміщувалося з передстепових районів углиб лісостепу за Перекопський вал. Тоді ж, за наявними матеріалами, відбувалось заселення басейнів річок Лопань, Уда, Харків (Гречко 2001, с. 47). Перші поселення та городища з'явля-

ються безпосередньо на березі Сіверського Дінця (Колода 2004, с. 168), що можна пояснити наявністю на цих територіях (навіть нині) великих лісових масивів (Геоботанічне районування... 1977, с. 188).

Отже, сьогодні можна більш-менш точно говорити про 18 городищ на території сіверсько-донецького українського Лісостепу скіфського часу, що з'явилися наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. через дестабілізацію ситуації у Причорноморському степу, пов'язану з появою нової хвилі номадів у Північному Причорномор'ї.

Незважаючи на тривалу історію вивчення фортифікацій раннього залізного віку, питання їх характеристики, використання будівельних прийомів, загальної конфігурації, призначення окремих елементів конструкції та профілю захисних споруд дотепер залишаються далеко не з'ясованими. Спеціалісти, які вивчають укріплені поселення зазначеного періоду, по-різному уявляють захисні споруди на цих пам'ятках. При цьому не можна не помітити, що під час реконструкції систем оборони мало приділялось уваги питанням співвідношення висновків досліджень конкретних пам'яток із загальноприйнятими (з глибокої давнини) принципами фортифікаційної архітектури, які дуже часто мають позакультурні ознаки.

Архітектурні форми, прийоми і матеріали, що застосовувалися під час будівництва укріплень, часто диктувалися не лише етнокультурною традицією, а й природно-кліматичними умовами, рівнем розвитку виробничих сил і воєнної справи в цілому. Сама етнокультурна традиція багато в чому є вторинним фактором, який ґрунтується на комплексі вищеперелічених першопричин формотворення.

Незважаючи на великі втрати за минулі тисячоліття щодо питання висвітлення, насамперед у письмових джерелах, стародавніх законів фортифікаційного мистецтва, сучасні дослідники мають доступ до достатньої кількості трактатів, які детально висвітлюють цю проблематику (Витрувій 1936; Шуази 1937; Кучма 2001; Два византийських... 2002; Военная мысль... 2002; Губайдулин 2003 та ін.) Залучення цих даних дає змогу провести досить глибокий аналіз загальних законів фортифікаційної архітектури. Під час реконструкції принципів побудови захисних споруд поселень раннього залізного віку, на думку авторів, слід залучити критичний аналіз археологічних решток цих укріплень із загальними законами їх побудови за умови обов'язкового урахування природно-кліматичних, етносоціальних та інших супутніх ознак формотворення.

В історії вивчення захисних споруд городищ скіфського часу в північному Причорномор'ї

можна виділити два основних напрями, неодноразово проаналізовані в літературі. Так, у світлі новітніх досліджень припущення І.В. Фабриціус, що обпалені прошарки в серцевині валів на поселеннях раннього залізного віку є елементом фортифікаційної технології, більш обґрунтоване, ніж трактування їх Б.А. Шрамком як наслідку пожеж оборонних споруд (Гречко, Свистун 2004, с. 112—114).

Звернувши увагу на розміщення і загальну масивність обпалених прошарків у ґрунтових валах на пам'ятках, що розглядаються, не можна не помітити, що вони не могли виникнути внаслідок поверхневої пожежі розташованих на них за давніх часів дерев'яних конструкцій. Ці прошарки завтовшки до 0,8 м і більше займають основну в поперечному розрізі площу, утворюючи ядро конструкції, нижче якого, як правило, розміщується значний прошарок золи, для формування якого необхідний значний доступ кисню під час процесу горіння. Дотримання цієї умови неможливе у випадку руйнації дерев'яних конструкцій і перекриття пірогенного прошарку ґрунтовою масою значної частини насипу валу, що неминуче обсіплеться без опори. Відповідь на питання щодо можливості обпалення на більшу глибину може бути знайдено лише у випадку розгляду спеціально влаштованого для досягнення цієї мети технологічного процесу (Чендев, Колода 2004, с. 336). Одним із альтернативних варіантів баченню вищезазначеної будівельної технології І.В. Фабриціус (Фабриціус 1949, с. 80—91) є врахування наслідків будівельних робіт, зафіксованих під час археологічного вивчення решток захисних споруд. Це насамперед такі показники:

- наявність значного прошарку золи, що підстилає масу прожареного високою температурою ґрунту;
- зменшення ступеня цієї пропеченості в міру віддалення від розташованого нижче прошарку золи, що фіксується характерною зміною кольорової гамми;
- безпосередній характер температурного впливу, що виявляється саме в прожарюванні ґрунтового шару, а не в його тотальному обпалюванні;
- наявність у прожареному ґрунті слідів стовпових ямок від надвальної конструкції, у яких немає решток обвугленого дерева, що, у свою чергу, свідчить про розміщення в них стовпів після процесу прожарювання;
- спосіб прожарювання характерний виключно для першого будівельного етапу, якщо їх простежується більше одного.

Наведені характеристики валів городищ скіфського часу характерні для пам'яток, розташованих у зоні, що характеризується наявністю досить великих ресурсів деревини (Геобота-нічне районування... 1977, с. 188). Під час роз-

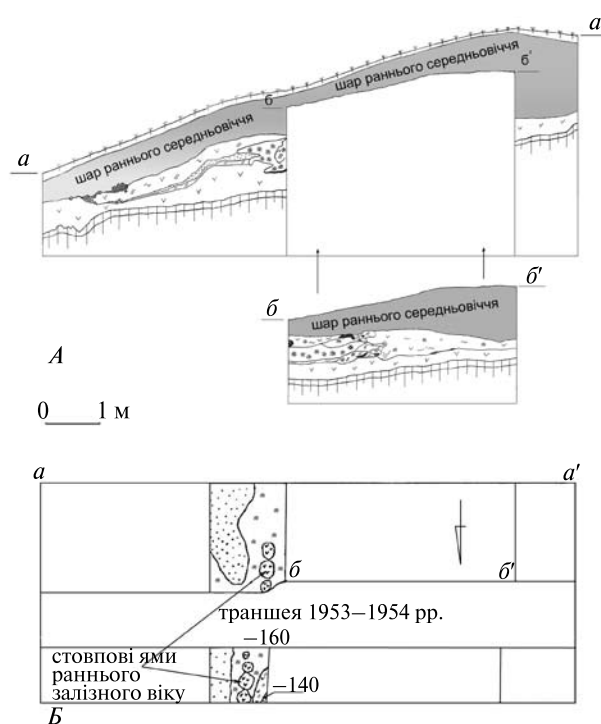

Рис. 2. Мохначанське городище: А — стратиграфічний розріз; Б — план розкопу № 12

чистки площ під поселення від дерев та підліску виникала можливість одержання великої кількості деревини для технологічного використання задля укріплення насипу валів, що, як бачимо, з успіхом робило давнє населення цих територій.

Зазначений спосіб не є етнокультурною ознакою, адже його використовували тут в інші історичні періоди інші етнокультурні спільноти. Наприклад, подібним чином було розв'язано проблему зміцнення насипу валу роменської лінії оборони на городищі в с. Водяне Зміївського р-ну Харківської обл. (Гречко, Свистун 2004, с. 112—114). Отже, цей спосіб можна насамперед характеризувати як такий, що виник і застосовувався через специфічні природно-кліматичні умови за подібного рівня розвитку продуктивних сил і багато в чому загальних вимог до системи фортифікацій.

Наведені факти дають змогу запропонувати реконструкцію процесу зведення оборонних споруд і, як наслідок, скласти уявлення про вигляд фортифікацій на городищах скіфського часу. Наочним прикладом усього вищезазначеного можуть слугувати рештки оборонних споруд раннього залізного віку, досліджені на городищі Мохнач (розкоп № 12 (2001 р.)) (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135; Колода, Свистун 2001) (рис. 2). Фортифікації скіфського часу на цій пам'ятці максимально прив'язані до рельєфу місцевості, повторюючи конфігурацію мису, на якому розташоване поселення. Круті схили

городища було посилено штучним ескарпуванням. На горизонтальному майданчику ескарпу було облаштовано додатковий рівчак, що поліпшувало характеристики створеної перешкоди.

На верхньому майданчику мису давнє населення спорудило вал, для зведення якого на місці, відведеному для ґрунтового насипу, було перепалено велику кількість дерева. Таким чином було створено розпечену зольну подушку. На цей пірогенний шар, що мав високу температуру, було покладено попередньо зволожену глиняну масу. Її зволоження технологічно необхідно, тому що процес горіння швидко припинявся через відсутність кисню в перекритому шарі. При цьому потрібно було досягти температурної обробки якомога більшої потужності ґрунтового шару, що перекривав розпечену золу. Процес віддачі температури в розташований вище шар унаслідок швидкого згасання пірогенного прошарку мав бути дуже швидким і при цьому максимально ефективним. Зі шкільного курсу фізики відомо, що цій умові сприяє волога. Очевидно, цей простий спосіб якнайкраще відповідав зазначеним вимогам і був доступний давнім будівельникам. Саме через те, що процес горіння в перекритому шарі практично відразу припинявся, відбувався не випал ґрунтового шару, а лише його прожарювання.

Ґрунт для насипу брали як ззовні, так і з внутрішньої території площі поселення, що безпосередньо прилягала до валу. Таким чином досягали значної економії працевитрат з доставки ґрунту і, можливо, розв'язували проблему з дренажування території поселення на площах, що

безпосередньо прилягали до оборонних споруд, які, за свідченням стародавніх джерел, намагалися не займати під будівлі, оскільки вони могли перешкоджати передислокації військ і сприяти поширенню пожеж у разі ведення бойових дій (Два византийських... 2002, с. 288). Доказом цьому слугує так званий внутрішній рів-поглиблення, зафіксований як на Мохначанському городищі, так і на деяких інших пам'ятках (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135; Колода, Свистун 2001; Синюк, Березуцкий 2001, с. 98—99).

Зверху закріпленого прожарюванням насипу валу вздовж його поздовжньої осі було зведено стовпову конструкцію із розташованих упритул одна до одної колод, що утворювала або частокіл, що нагадував тин (вищий за людський зріст) із загостреними зверху стовбурами, або бруствер, що захищав тіло воїна, але не був вищий за людський зріст (рис. 3). Висота цього конструктивного елемента, на наш погляд, може бути спірною з таких причин. За діаметром колод, що фіксуються за діаметрами стовпових ямок і становлять 0,20 м, вони були заглиблені в тіло валу приблизно на 0,40 м. З одного боку, таке закріплення дерев'яних елементів у ґрунтовому тілі валу могло виявитися недостатньо міцним за значної висоти колод. Подібні конструктивні елементи на пам'ятках російської фортифікаційної архітектури XVII—XVIII ст., що дійшли до нашого часу, додатково закріплювали забитими чи вкопаними з внутрішнього боку споруди прилягаючими колами, що зміцнювали всю конструкцію (Крадин 1988, с. 17, рис. 3). З іншого боку, слід врахувати, що основи колод

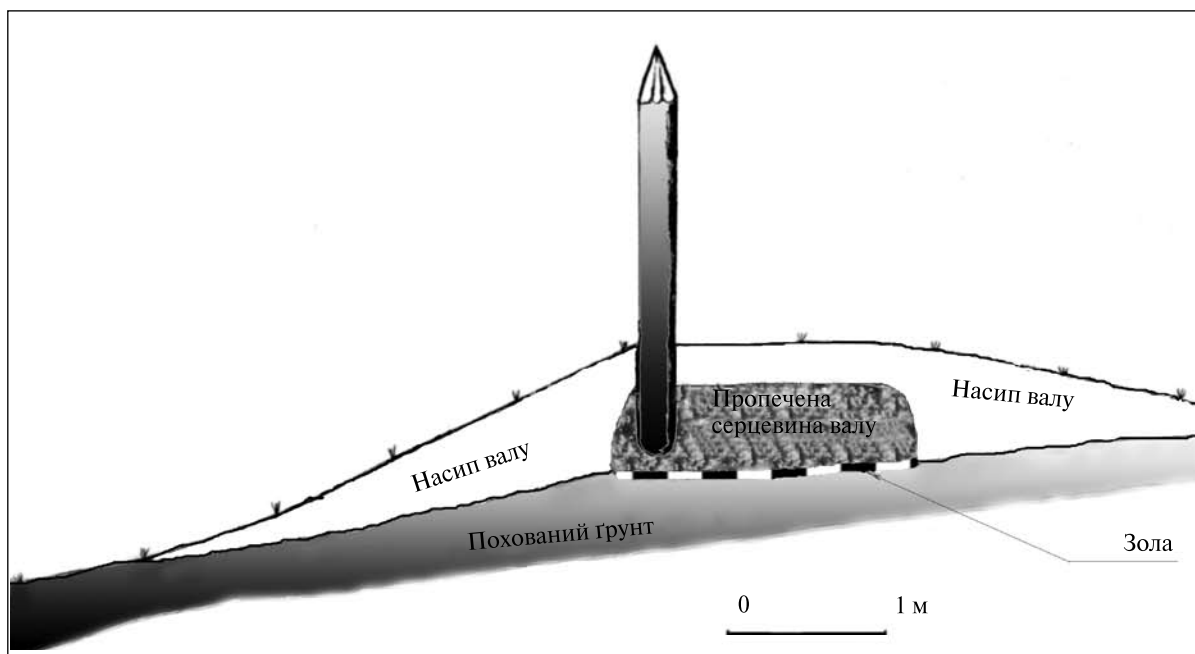

Рис. 3. Реконструкція захисних споруд скіфського часу на Мохначанському городищі

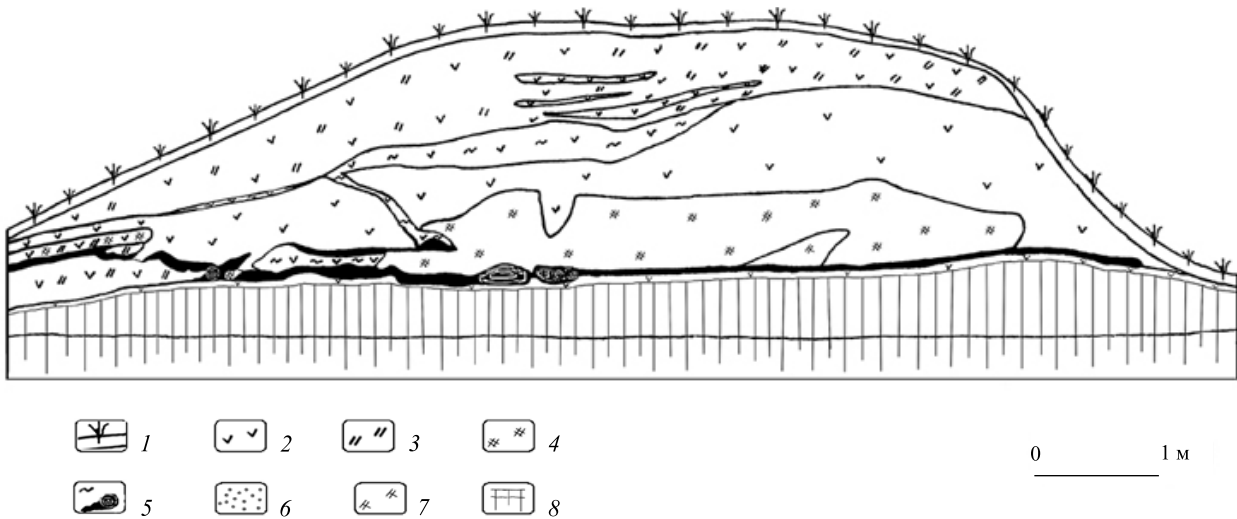

Рис. 4. Стратиграфічний розріз валу Циркунівського городища: 1 — дерн; 2 — чорнозем; 3 — глина; 4 — прожарена глина; 5 — зола, деревне вугілля та обвуглені колоди; 6 — пісок; 7 — прожарений пісок; 8 — передматерик і материк

розміщувалися в прожареному зміцненому тілі насипу валу. Також може виникнути питання щодо доцільності зведення значного за висотою частоколу, зважаючи на загальну значну висоту мису (до 35—40 м), на якому розташовано ці укріплення. Така висота дерев'яної конструкції більш доцільна на пам'ятках, розташованих на порівняно малих висотах, як-от Люботинське городище (Шрамко 1998, с. 8—17). Конструкція оборонних споруджень Люботинського городища має низку спільних рис із конструкцією укріплень на Мохначанському городищі. Це насамперед стосується технології зміцнення ґрунтового тіла валу шляхом прожарювання насипу. Відмінності ж полягають переважно в наявності на Люботинському городищі перед фронтом валу рову досить складної надвальної дерев'яної конструкції, доцільної через відсутність значних природних перешкод. Питанням збереження профілю рову та його захисним властивостям також було приділено велику увагу: відкоси споруди (як зовнішні, так і внутрішні) було додатково укріплено глиняною обмазкою, а в його дно встановлено вертикальні стовпи. На цьому городищі, очевидно, будівля зверху валу була заставної конструкцією, як це і реконструював Б.А. Шрамко (Шрамко 1998, с. 18, рис. 7).

Укріплення раннього залізного віку, на яких археологічно простежено кілька рядків стовпових ямок, свідчать про порівняно складну конструкцію надвальних споруд, в основі яких лежить принцип закладної системи будівництва. Прикладом таких фортифікацій серед городищ зазначеного кола пам'яток є Каменське городище на Ворсклі (Моруженко 1975, с. 138). Проте реконструкція захисних споруд цього городища не враховує обов'язкову наявність берми. Її не було виділено автором реконструкції як окре-

мий конструктивний елемент. На нашу думку, маса ґрунту, яку дослідниця розташувала над бермою, швидше за все, використовувалася для внутрішньої забутовки вищої дерев'яної конструкції (Моруженко 1975, с. 140, рис. 1).

Окремо слід розглянути городища зі слідами двох будівельних періодів. Прикладом таких пам'яток є Циркунівське укріплення. Розріз валу цього укріплення (рис. 4) засвідчив, що на похованому ґрунті було перепалено велику кількість деревини, зокрема досить великі колоди діаметром до 0,15, 0,25 і 0,40 м. У результаті утворився досить потужний шар золи та деревного вугілля, що становив близько 0,06—0,08 м. Очевидно, що у давніх будівельників не було дефіциту деревини — перегорілий прошарок мав значну ширину і був, як мінімум, на 2 м більшим за достатню для технологічного прожарювання розташованої над ним серцевини валу. Зазначений прожарений шар здебільшого складався з глини та невеликої кількості піску і був завтовшки 0,60—0,70 м за загальної ширини вздовж лінії перерізу споруди 5,20 м.

У прожареній серцевині насипу було зафіксовано стовпову яму з конічним дном, що врізалася в цей шар на глибину до 0,40 м. Найбільший її діаметр у верхній частині становив близько 0,30 м. Із зовнішнього боку валу на відстані близько 1 м у тіло цього шару врізалася нахилена в бік фронту під кутом близько 50° вузька яма, заповнена чорноземом та фракціями деревного вугілля, що простежувалася і в шарі, який технологічно перекривав прожарену глину. В найменш деформованій частині ця стовпова яма мала діаметр близько 0,08 м. Зверху прожарене ядро конструкції перекривав потужний шар основного насипу валу, який складався з чорнозему і був завтовшки близько 0,80 м.

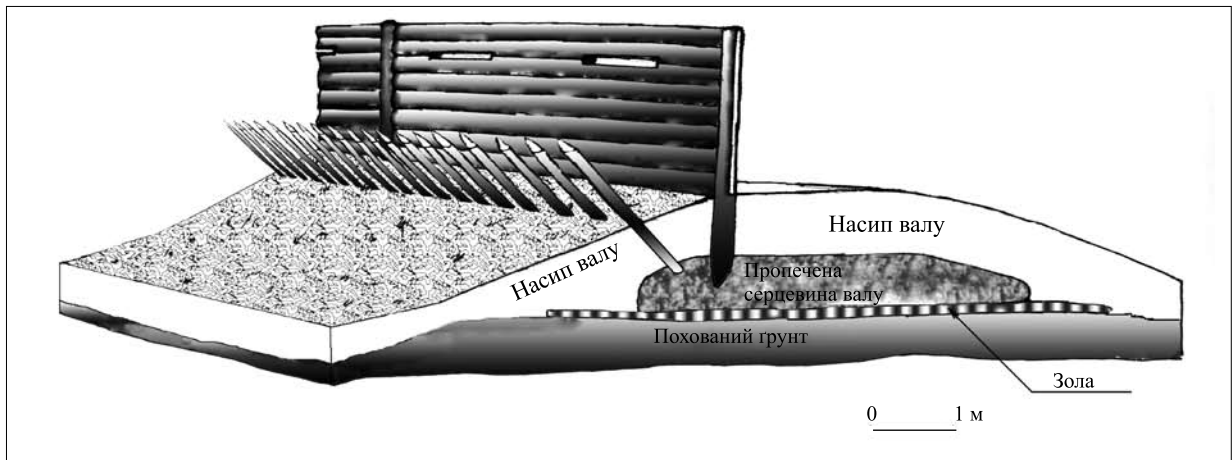

Рис. 5. Реконструкція захисних споруд скіфського часу на Циркунівському городищі

Із зовнішнього боку валу простежено насипний шар із перемішаної глини та чорнозему потужністю до 0,30 м. Напевно, у такий спосіб будівельники захисної споруди вирівнювали природний схил, що тут починався, в напрямку рову. Ця невід’ємна частина системи рів-вал — берма — перешкождала опливу зовнішньої сторони валу в рів. Проаналізовані конструктивні елементи належать до першого будівельного періоду створення фортифікацій на Циркунівському городищі.

Реконструкцію цієї споруди (рис. 5) можна уявити як ґрунтовий вал із укріпленою прожарюванням серцевиною валу. Верхня, надвальна, частина споруди, була, швидше за все, стовповою закладною конструкцією. Додатковою конструктивною особливістю, очевидно, був ряд загострених паль, що захищав закладні стіни від нападників. Палі із загостреним верхнім краєм було встановлено під кутом у бік фронту з невеликими проміжками. З одного боку вони додатково захищали стіни від нападників, які намагалися під час штурму потрапити в так звану зону тіні обстрілу. До того ж, несучільне розміщення паль давало змогу без перешкод ефективно розстрілювати ворога майже впритул.

Під час другого будівельного періоду поверхню старого валу було частково вирівняно. Це, напевно, було зроблено з метою усунення зсуву ґрунту, яким було досипано споруду. Нижня частина досипки складалася з чорнозему зі значною домішкою деревного вугілля. Тут ми маємо справу з так званою зворотною стратиграфією при викиді ґрунту, що заповнював рів. Характер поверхневого заповнення рову може свідчити про ймовірне спалення попередніх дерев’яних споруд. Зверху на цей шар було насипано потужний шар із суміші глини та чорнозему, внаслідок чого загальна висота валу збільшилася приблизно на 0,50 м. Зважаючи на те що ґрунт хоча б частково було взято з рову, загальний перепад висот

системи рів-вал збільшився на дещо більшу величину від зазначеної досипки валу.

Над цією конструкцією також, імовірно, розміщувалася дерев’яна надвальна конструкція, про що свідчать заглиблення на поверхні валу, швидше за все, від стовпових ям, що фіксуються до сьогодні, а також прошарки чорнозему в тілі насипу другого будівельного періоду. На жаль, чітких контурів стовпових ям на місці перерізу зафіксувати не вдалося, тому ми не можемо докладніше охарактеризувати дерев’яну надбудову другого будівельного періоду.

Аналізуючи причини реконструкції оборонних споруд, тобто другого будівельного періоду, слід зауважити, що процес будівництва фортифікацій був пов’язаний із досить значними затратами виробничих сил, які відволікали від повсякденної господарської діяльності. На такий крок, як правило, йшли в разі об’єктивної необхідності внаслідок виникнення потенційної загрози населенню.

Слід також зазначити, що на сьогодні другий будівельний період зафіксовано лише як реконструкцію лінії оборони, створеної у першому будівельному періоді. Отже, другий будівельний період лише характеризується поновленням та незначним посиленням старих ліній без застосування докорінно нових будівельних прийомів фортифікаційної архітектури. Цей факт також є показником розвитку виробничих сил та загального стану суспільства на другому етапі існування городища. Він, швидше за все, відбиває загострення етнополітичної ситуації у регіоні. За час між першим та другим будівельними періодами не простежується значних змін у тактиці й стратегії військового мистецтва, що могли б вплинути на зміни фортифікаційної архітектури. Загалом основне призначення цих укріплень полягає у тимчасовій схованці і насамперед — витримувати облоги, адже вони не пристосовані для ведення ефективного фланкувального обстрілу під час

штурму. Цей спосіб забезпечується лише ламаючою лінією укріплень або виступами веж. Усього цього на укріпленнях зазначених городищ не простежується. Це свідчить, що вони були призначені передусім для захисту від військ кочових народів, які, як відомо, не мали звичаю надовго зупинятися біля штучних перешкод — фортифікацій. Сила кочовиків була в кінному війську, а штурм укріплень змушував їх спішуватися, що не відповідало звичній для них тактиці ведення бойових дій. Таким чином, фортифікації осілого населення змінювали баланс сил, примушуючи ворога змінювати звичну тактику дій, нав'язуючи йому свою схему ведення бою. При цьому кочовики втрачали раптовість нападу й ініціативу та не могли використовувати звичні тактичні способи.

Насамкінець узагальнимо наведену інформацію щодо фортифікаційної архітектури сіверсько-донецьких городищ скіфського часу.

Слід зауважити, що зазначені фортифікації за характером облаштування надвальних дерево-грунтових конструкцій можна поділити на такі типи:

- I — городища, що мають частокіл із вертикально розташованих упритул один до одного стовпів (Мохнач);
- II — городища із закладними конструкціями з горизонтально закладеними колодами у вертикально вкопані на певній відстані стовпи (Циркуни);
- III — городища з укріпленнями у вигляді двох паралельно розташованих стін закладної конструкції і забутовкою між ними (Люботин).

Проте всі зазначені пам'ятки мають спільні риси: однакове стратегічне та тактичне призначення цих споруд, використання матеріалу та будівельних прийомів. Спільною для всіх городищ є система побудови оборони, що виявляється в загальному плануванні споруд та їх розташуванні, а також у побудові однакового профілю ліній оборони. Все це свідчить про добру обізнаність населення басейну Сіверського Дінця із загальними принципами фортифіка-

ційного мистецтва та вмиле застосування способів будівництва на основі місцевих будівельних матеріалів.

Фахівці практично обійшли увагою питання витоків традицій фортифікаційної архітектури зазначеного часу. Так, П.Я. Гавриш вважає, що витoki традиції спорудження захисних споруд племен Дніпровського Лівобережжя слід шукати у середовищі бондарихінських племен доби пізньої бронзи (Гавриш 2002, с. 149). Проте розрізи валу та рову городища цієї культури біля с. Веселе показують, що фортифікаційне мистецтво цього давнього населення лише зароджувалося. Це було примітивне укріплення, що складалося з частоколу на вершині невисокого земляного валу та досить значного рову (Буйнов 1981, с. 35). Остаточних висновків щодо цього питання на сьогодні зробити не можна через недостатню вивченість цих археологічних пам'яток.

Цікаво, що аналогічну технологію спорудження захисних споруд VI ст. до н. е. зафіксовано на городищах Правобережжя (Шарпівське, Мотронінське) (Фабриціус 1949, с. 80—91; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1988, с. 15). Це явище потребує особливої уваги, оскільки може вказувати на складні етнокультурні процеси в Північному Причорномор'ї у VI ст. до н. е., до того ж технологія створення захисних споруд сіверськодонецьких городищ мала не місцеве походження і була принесена на цю територію у готовому вигляді. Пам'яткам басейну Сіверського Дінця попереднього часу вона не притаманна. Зокрема, найважливішим із тих фактів, що простежуються археологічно, є прожарювання серцевини, хоча витoki цього технологічного прийому й досі остаточно не з'ясовані. Ідентичний будівельний спосіб частково було розповсюджено на городищах Середнього Дону VI—IV ст. до н. е., що підтверджує і без того досить аргументований висновок А.П. Медведєва щодо заселення зазначеного регіону переселенцями з басейну Сіверського Дінця та інших районів українського Лісостепу (Медведєв 1999, с. 45).

Алексеев А.Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.

Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X веках (аланский вариант салтовомаяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. — 1987. — Вып. 2. — С. 88—132.

Багалея Д.И. Объяснительный текст к археологической карте // Труды XII АС в Харькове. — 1902. — М., 1905. — С. 4—92.

Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура // НА ІА НАНУ. — Харьков, 1981. — Ф. 12. — № 600.

Буйнов Ю.В. Отчет предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ о разведках и раскопках в 1976 году // НА ІА НАНУ. — Харьков, 1977—1976/111.

Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 9—12.

Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации // СА. — 1991. — № 3. — С. 145—155.

Витрувий. Десять книг об архитектуре. — М., 1936. — Т. 1.

- Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов.* — М., 2002.
- Гавриш П.Я.* Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава, 2000.
- Геоботаничне районування Української РСР.* — К., 1977.
- Граков Б.Н.* Скифы. — М., 1971.
- Гречко Д.С.* Новые данные о памятниках скифского времени Харьковщины // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 47.
- Гречко Д.С., Свистун Г.Є.* Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 111—114.
- Губайдулин А.М.* Фортификационный словарь. — Казань, 2003.
- Два византийских военных трактата конца X века / Под ред. В.В. Кучмы, Г.Г. Литаврина.* — СПб., 2002.
- Задников С.А., Шрамко И.Б.* Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатки // Проблеми історії та археології України. — Харьков, 2003. — С. 37—40.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Іллінська В.А., Тереножкін О.І.* Скифський період // Археологія УРСР. — К., 1971. — Т. 2.
- Книга Большому Чертежу.* — М.; Л., 1950.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1989.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского Госпедуниверситета в г. Волчанске в 1994 г. // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Колода В.В.* Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ в 2001 году // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ в 2002 году // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Колода В.В.* Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 167—169.
- Колода В.В., Гречко Д.С.* Отчет о работе отдельного отряда Средневековой археологической экспедиции по исследованию «скифского двора» на городище Водяное в 2003 году // НА ІА НАНУ. — 2003/67.
- Колода В.В., Колода Т.А.* Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 42—45.
- Колода В.В., Свистун Г.Є.* Отчет о работе особого отряда Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Корохина А.В., Окатенко В.Н.* Новые памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2004. — С. 38—43.
- Крадин Н.П.* Русское деревянное оборонительное зодчество. — М., 1988.
- Кучма В.В.* Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001.
- Либеров П.Д.* Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 5—85.
- Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 5—88.
- Медведев А.П.* Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история в I тыс. до н. э. — М., 1999.
- Міхеев В.К., Дяченко О.Г.* Дослідження ранньосередньовічного поселення поблизу с. Суха Гомольша // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 275—280.
- Міхеев В.К.* Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области // НА ІА НАНУ. — 1969/61.
- Моруженко А.А.* Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 150—168.
- Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. — К., 1975. — С. 21—35.
- Свистун Г.Є.* Отчет о раскопках и разведках в Чугуевском и Волчанском районах Харьковской обл. в 2005 г. // Архів НДАЛ ХНПУ.
- Свистун Г.Є., Чендев Ю.Г.* Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 130—135.
- Синюк А.Т., Березуцкий В.Д.* Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы — ранний железный век). — Воронеж, 2001.
- Скорый С.А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Фабриціус І.В.* Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. 2. — С. 80—111.
- Фукс М.* Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — 1931. — Т. 1. — С. 85—124.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В.* Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 337—341.
- Шрамко Б.А.* Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — 1957. — № 1. — С. 178—199.

- Шрамко Б.А.* Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине // КСИА АН УССР. — 1957а. — № 7. — С. 25—28.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А.* Курганы и городище у с. Циркуны // КСИИМК. — 1956. — Вып. 63. — С. 103—108.
- Шрамко Б.А.* Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.
- Шрамко Б.А.* О работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ им. А.М. Горького в 1951 году // Архів МАЕСУ, ф. 1, оп. 1, д. 2.
- Шрамко Б.А.* Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1972 году // Архів МАЕСУ, ф. 1, оп. 1, д. 23а.
- Шрамко Б.А.* Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 году // Архів МАЕСУ, ф. 1, оп. 1, д. 9а.
- Шрамко Б.А.* Поселення скіфського часу в басейні Дінця // Археологія. — 1962а. — Т. 14. — С. 135—156.
- Шрамко Б.А.* Хорошевское городище // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.
- Шуази О.* История архитектуры. — М., 1937. — Т. 1—2.

Одержано 03.11.2005

Д.С. Гречко, Г.Е. Свистун

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕСОСТЕПНЫХ ГОРОДИЩ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕВЕРНОМ ДОНЦЕ

В статье рассмотрены актуальные вопросы изучения лесостепных городищ скифского времени в бассейне Северского Донца. В настоящее время на основании имеющихся материалов к указанной группе памятников можно уверенно отнести лишь 18 укреплений. По мнению авторов, данные укрепления появились в конце VI – начале V вв. до н. э. в связи с дестабилизацией этнической ситуации в степях Северного Причерноморья. Сделан вывод об обжиге грунта в теле вала как конструктивном элементе фортификационной архитектуры.

D.S. Hrechko, H.Ye. Svystun

SOME RESEARCH PROBLEMS OF FOREST-STEPPE HILL-FORTS OF THE SCYTHIAN PERIOD AT THE SIVERSKYJ DONETS RIVER

The paper is devoted to currently important research problems of forest-steppe hill-forts of the Scythian period in the Siverskyj Donets River basin. The analysis of the available materials has shown that only 18 fortifications can be attributed to this group of monuments. The authors have come to a conclusion that the hill-forts appeared in late 6th – early 5th centuries BC because of the destabilization of ethnic situation in the steppes of the Black Sea North area. A conclusion has been made that burnt soil was used in the ramparts as a constructive element of the fortification architecture.